

УДК 004.9:340

В. БРИЖКО, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторією НДЦПІ АПрН України
С. ДОРОГИХ, завідувач лабораторією НДЦПІ АПрН України
Ю. КЛІМАШЕВСЬКА, завідувачка лабораторією НДЦПІ АПрН України
С. ШВЕЦЬ, науковий співробітник

ДО ПИТАННЯ ПОБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ НАУК

Анотація. У статті йдеться про створення електронного варіанту української енциклопедії наук.

Взаємозв'язок наук, утворення нових наукових напрямів, у тому числі на перетині існуючих, постійні зміни, що відбуваються в реальному світі, викликають необхідність осмислення та чіткої побудови термінологічної бази. Вирішення цих питань є основою для створення баз знань та ознайомлення широкого кола фахівців з наявними зв'язками між темою, що розглядається, та іншими спорідненими темами.

В цьому напрямі створення наукових енциклопедій та словників як бази для відбору понять і їх визначень є актуальним завданням.

Питання термінології для України стоїть досить гостро, особливо термінології, пов'язаної з правовим напрямом. Сьогодні державне (публічне) право України має значний масив нормативно-правових актів, що визначають порядок у інформаційних відносинах. За даними дослідження, проведеного Міжвідомчим науково-дослідним центром по боротьбі з організованою злочинністю при Координаційному комітеті по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю при Президентові України разом з Науково-дослідним центром правової інформатики Академії правових наук України, це: 257 законів, 290 постанов Верховної Ради, 368 указів і 87 розпоряджень Президента, 1149 постанов і 206 розпоряджень Кабінету Міністрів, 1095 актів міністерств і відомств. Усього понад 3450 документів. Аналіз сучасної термінології (понад 30 тисяч), що визначена в нормативно-правових актах, вказує на наявність наступних недоліків:

- відсутність легальної чіткості ієрархічної єдності термінів викликає суперечливе трактування і застосування норм у практиці правозастосування, створює колізії та ігнорування норм закону на користь норм підзаконного акта;

- різні закони і підзаконні акти, що регулюють суспільні відносини, об'єктом яких є інформація, приймалися в різний час без узгодження понятійного апарату. Вони мають ряд термінів, які не досить коректні, не викликають відповідну інформаційну рефлексію або взагалі не мають чіткого гносеологічного наповнення. Наприклад, щодо інформаційних відносин укажемо такі, як “інформація” і “дані”, “документ” і “документована інформація”, “використання”, “таємна інформація”, “майно”, “власність”, “володіння”, “автоматизована система” тощо. Термінологічні помилки, різне трактування однакових за назвою і формою категорій призводять до їх неоднозначного розуміння і застосування на практиці;

- має місце велика кількість різних визначень одного й того самого поняття тощо.

Таким чином досить розгалужена система термінології, визначена у законодавстві України, потребує наукового опрацювання і подальшої доробки.

Зазначимо, що словники усувають деякі недоліки, але єдиної системи у їх створенні немає. Енциклопедії, на відміну від звичайних термінологічних словників, подають більш розгорнуті матеріали, а не тільки визначення (тобто не лише визначення, а й більш ширші знання щодо відповідного питання, історію розвитку, пов’язані з ним персоналії тощо). Але абеткове представлення, яке звичайно характерно для побудови словників та енциклопедій, не дозволяє швидко побачити взаємозв’язки між поняттями. Звичайно в статті до кожного поняття зустрічаються інші поняття, які також визначені у конкретному довідковому виданні, але саме структуровані зв’язки побачити важко.

Одним з напрямів вирішення цієї проблеми є використання алгоритмів стандартної побудови тезаурусів.

Тезаурус являє собою предметний покажчик, який описує певну предметну область за допомогою спеціально визначених слів (такі слова мають назву “дескриптори”), встановлює відношення дескрипторів до їх синонімів або близьких понять, котрі прирівнюються до синонімів (аскрипторів), визначає внутрішню структуру предметної області шляхом встановлення відношень між різними дескрипторами, формалізує природну мову та є інструментом для індексації і пошуку документів.

Як і в енциклопедії, до тезаурусу відбираються найважливіші поняття, які складають змістовну основу предметної області, що розглядається.

В тезаурусах поняття не тільки перераховуються. Між ними встановлюються відношення двох типів: ієрархічні та асоціативні.

Ієрархічні відношення між поняттями об’єднують поняття “рід – вид” та “частка – ціле”, “ширше – вужче”.

Наведемо приклад такого об’єднання понять у галузі господарського права.

Ширше поняття:

об’єднання підприємств;

а державна реєстрація суб’єкта господарювання

Вужчі поняття:

господарські об’єднання;

державні господарські об’єднання;

комунальні господарські об’єднання;

промислово-фінансові групи

асоційовані підприємства

а статутний фонд.

У даному прикладі вужчі поняття подають визначені законом (стаття 119 Господарського кодексу України) види об’єднань підприємств (зв’язок “рід – вид”).

Асоціативні зв’язки, в яких суттєво відображено бачення предметної області дослідником, є значно складнішими, побудовані на використанні відношення “бути причиною”; ієрархічні відношення, коли поліієрархія могла би бути, але заборонена і тому замінюється на асоціацію; відношення “супутності”, “близькості в просторі або часі”, “бути речовиною, із якої складається...”, “бути властивістю, особливістю”, “бути предметом дії, процесу, галузі знань”; відношення “локалізації”, “схожості, подібності”, “антонімії”.

Асоціативні відношення, подані у вищенаведеному прикладі, відображають деякі норми, дотримання яких обов’язкове при вирішенні питань, пов’язаних з об’єднанням підприємств. Таке об’єднання може здійснюватися лише за умови його державної реєстрації (ч. 5 ст. 118 ГКУ). Даний асоціативний зв’язок скеровує користувача до питань (і відповідної літератури), що стосуються державної реєстрації суб’єкта господарювання.

Другий приклад асоціативного зв'язку відображає той факт, що відповідно до ч. 1 ст. 126 ГКУ “асоційовані підприємства – група суб’єктів господарювання – юридичних осіб, пов’язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному фонді та/або управлінні”. З питаннями створення суб’єкта господарювання в загальному пов’язані наступні терміни:

Ширше поняття:

створення суб’єкта господарювання

Вужчі поняття:

установчі документи;
 статут суб’єкта господарювання;
 статутний фонд;
 а асоційовані підприємства.

В енциклопедичних словниках інформація з того чи іншого питання подається у недостатньо структуризованому виді, в той час як форма подання інформації (знань) з використанням засобів тезауруса дозволяє використовувати так формалізовані знання при створенні автоматизованих систем обробки інформації (інформаційно-аналітичних систем, експертних систем і т. д.).

Як вже було зазначено, рисою, характерною для енциклопедичних словників, є тлумачення того чи іншого терміна, подання історії його розвитку та використання. Аналогічно до цього в тезаурусі можуть бути використані обмежувальні примітки до дескриптора.

Наприклад, в примітці до ст. 176 Кримінального кодексу України (редакція від 05.04.2001 р.) визначено: *“матеріальна шкода вважається завданою у великому розмірі, якщо її розмір у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а завданою в особливо великому розмірі – якщо її розмір у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян”*.

З 25.06.2003 р. у статтю 176 Кримінального кодексу було внесено зміни і вона звучала у такій редакції: *“матеріальна шкода вважається завданою у великому розмірі, якщо її розмір у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а завданою в особливо великому розмірі – якщо її розмір у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян”*.

Починаючи з 02.03.2006 р. згадана стаття має редакцію: *“матеріальна шкода вважається завданою в значному розмірі, якщо її розмір у двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, у великому розмірі – якщо її розмір у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а завданою в особливо великому розмірі – якщо її розмір у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян”*.

Запропонуємо наступний фрагмент тезауруса:

Ширше поняття:

матеріальна шкода

Вужчі поняття:

матеріальна шкода, завдана у значному розмірі

ОП матеріальна шкода вважається завданою в значному розмірі, якщо її розмір у двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (норма Кримінального кодексу України від 02.03.2006 р.)

матеріальна шкода, завдана у великому розмірі

ОП матеріальна шкода вважається завданою у великому розмірі, якщо її розмір у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (норма Кримінального кодексу України, чинна з 05.04.2001р. до 24.06.2003 р.);

матеріальна шкода вважається завданою у великому розмірі, якщо її у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (норма Кримінального кодексу України від 25.06.2003 р.);

матеріальна шкода, завдана у особливо великому розмірі

ОП матеріальна шкода вважається завданою в особливо великому розмірі, якщо її розмір у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (норма Кримінального кодексу України, від 05.04.2001 р.)

Подання у тезаурусі такого обсягу знань є дуже корисним у випадках досудових і судових розглядів злочинів, пов'язаних із завданням матеріальної шкоди.

При побудові енциклопедій також можливе впровадження прийомів, що використовуються при створенні тезаурусів. Так, наприклад, рубрикація, виділення понять різних рівнів та встановлення між ними зв'язків допоможе користувачеві довідкових видань бачити не тільки поняття та їх визначення, але й одразу згруповані поняття за темами та мати можливість відслідковувати зв'язки понять однієї теми з суміжними темами та поняттями.

Як результат отримуємо переваги класичної енциклопедії та тезауруса.

Першим кроком при побудові такої енциклопедії є визначення переліку понять та опрацювання їх визначень по кожній з галузей знань, що буде подана в енциклопедії. Не будемо зупинятися на проблемі підбору та опрацювання визначень, що є окремою проблемою, розглянемо саму методику побудови енциклопедії з використанням тезаурусної структури.

Наступним кроками є визначення основних рубрик, тобто складові елементи енциклопедії та ієрархічної побудови множини понять. Однією зі складностей, що виникає при такому ієрархічному поділі, є те, що деякі поняття можуть відноситися одночасно до декількох рубрик. Однак, це питання можна вирішити встановленням у подальшому взаємопосилань.

І, нарешті, встановлюються асоціативні зв'язки між поняттями. Це певний складний процес, тому що передбачає опрацювання всієї змістової множини понять в пошуках зв'язків між іншими поняттями.

На встановлення асоціативних відношень існують обмеження: поняття не можуть одночасно бути пов'язані ієрархічним та асоціативним зв'язками; поняття, які мають спільне ширше поняття, не можуть бути пов'язані асоціативним зв'язком між собою. Для кожної з пар понять, що зв'язані асоціативними відношеннями, в статті кожного з двох понять подається посилання на асоціативно зв'язане поняття.

В результаті кожне поняття отримує ряд атрибутів:

- назву;
- визначення;
- рубрику, до якої воно відноситься;
- поняття ширше;
- перелік більш вузьких понять;
- перелік асоціативно пов'язаних понять.

Для прикладу, можна розглянути одне з понять у галузі правової інформатики – “правова інформація”.

Рубрика: Правова інформатика

Визначення: Правова інформація – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо.

Ширше поняття: Правова інформатика

Вужчі поняття:

Адміністративна інформація (дані)

Інформаційний запит щодо доступу до офіційних документів

Інформація державних органів та органів місцевого і регіонального самоврядування

Правова освіта

Порівняння права

Асоціативні поняття:

Інформація

Бази даних і знань у галузі права

Таким чином, стаття по кожному поняттю отримує додаткові описові характеристики, які дозволяють користувачеві більш повно знайомитись з конкретним поняттям.

Звернемо також додаткову увагу на саму форму представлення матеріалу, тому що вона впливає на сприйняття інформації користувачем і на можливість легко знайти у друкованому виданні необхідні дані. Звичайно основними представленнями матеріалу в тезаурусі є абетково-пермутаційне і тематичне.

Якщо звернутися до досвіду побудови тезаурусів, то можна побачити, що терміни тезауруса подаються щонайменше двома окремими формами (в разі багатомовного тезауруса – трьома).

Перша форма (представлення) – тематичне представлення. В тематичному представленні матеріал згруповано за тематичними розділами, а в середині розділів – за підрозділами, а далі подається ієрархічне дерево понять. Наприклад, у рубриці “Правова інформатика” частина такого дерева може виглядати так:

Правова інформатика:

Правова інформація:

Адміністративна інформація (дані)

Інформаційний запит щодо доступу до офіційних документів

Інформація державних органів та органів місцевого і регіонального самоврядування

Правова освіта

Порівняння права

Правові інформаційно-пошукові системи:

Бази даних і знань у галузі права

Бази даних нормативно-правових документів

База персональних даних

Бази даних у галузі держави і права

Тезаурус у галузі права

Автоматичні системи порівняння права

Інформаційне право:

Власник персональних даних

Володілець персональних даних
Обробка персональних даних
Персональні дані
Право власності на персональні дані

Тематичне розташування матеріалу потребує створення додаткового алфавітного показника, за наявності якого користувач може знайти місце знаходження поняття, що його цікавить, у ієрархії тематичного представлення.

Друга форма – алфавітно-пермутаційне представлення. Його відмінність від алфавітного представлення полягає у тому, що якщо назва терміна складається з декількох слів, то такий термін повторюється стільки разів, скільки слів містить термін, виключаючи прийменники та інші не значущі слова. Кожного разу термін інвертується так, що кожне зі значущих слів стає на перше місце, наприклад, термін “Бази даних і знань у галузі права” буде представлений так:

*Бази даних і знань у галузі права;
даних і знань у галузі права; Бази
знань у галузі права; Бази даних і
галузі права; Бази даних і знань у
права; Бази даних і знань у галузі.*

Окрім інвертації слів представлення кожне з понять у тезаурусі представлене так званою дескрипторною статтею, яка складається з назви поняття, кодом тематичної рубрики, до якої він відноситься, та переліком понять ширших та вузких по відношенню до цього поняття.

Таким чином, комбінація з структурованої предметної області, підібраних визначень та матеріалів щодо поняття, що розглядається, встановлених ієрархічних та асоціативних зв’язків перетворює енциклопедію на базу знань високого рівня.

Використана література

1. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності: Монографія / Кер. автор. кол. Швець М.Я.; За ред. Дурдинця В.В. та ін. – К.: Навч. книга, 2005. – 639 с.
2. Тезаурус EVROVOC: автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством країн ЄС: Посібник / За ред. Академіка НАН України В.Я. Тація та академіка АПН України В.О. Зайчука. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 383.
3. Правова інформатика: Підручник. У 2-х т. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – Т. 1. – 416 с.
4. е-майбутнє та інформаційне право / За ред. доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента Академії правових наук України М.Швеця // 2-вид., доп. – К.: НДЦПІ АПН України, 2006. – 234 с.

~~~~~ * * * ~~~~~